

препровожаю при сем именной список оказавшимся в легкоконных полках во вверенной мне первой дивизии состоящих, и именно: Харьковском, Ахтырском, Сумском, Изюмском, Острожском, Украинском, Елисаветградском и Херсонском. За болезнями и старостию полевой службы продолжать не могущих нижним чином всего пятидесяти четверем человекам, кои за не выслужением положенного пятнадцатилетнего срока следуют к определению в Елисаветградской Гарнизон и о коих вышеписанным повелением Его Светлости дано мне знать, что от него предписано вашему превосходительству отрядить их в гофшпиталь здесь находящийся в надзиратели; от меня же приказано уже тем полкам препроводить их прямо в тот гофшпиталь, а во оной сообщено, когда те и иные чины явятся туда станут представлять их с формулярными списками и аттестатами к вашему превосходительству, дабы вы по оным могли их приказать причислять в здешний гарнизон. О чем вас извещая чрез сие имею честь пребыть с истинным почтением.

Вашего превосходительства !

Покорнейший Слуга.

Князь Николай Репнин.

№827.

Елисаветград. Марта 12 дня 1788 Года.

Его Превосходительству Ивану Ивановичу Петерсону.

Ф.ИХ. Е.19204

Екатеринославской армии из главного дежурства. Господину генерал майору в Елисаветградской крепости. За обер коменданта Ивану Ивановичу Петерсону.

Его Светлость Главнокомандующий армиею изволил приказать о составлении здешних гарнизонов и других всех в департамента здешнем состоящих и от распоряжения вашего превосходительства рапорт о числе людей и лошадей со приложением ведомости обо отлучных чинах с показанием во оной подробного их расхода Кто-где с которого времени и по какому повелению находитца. Затем сколько налицо. Здоровых – больных требует ба вдобавку таковую ведомость и рапорт его светлость. Изволит требовать всамоскорейшем времени собственно к его представлению, а потому изволите ваше превосходительство в соответствие сей воли Его светлости все оное доставить в главное дежурство как наискорее возможно.

Дежурный бригадир де Рибас. 9 мая 1788. Елисаветград.

Документи Архіву фортеці Св. Єлизавети з фондів Інституту рукопису НБУВ показують ретельну підготовку князя Г.О. Потьомкіна до військової кампанії 1788 р., яка мала на меті осаду та штурм турецької фортеці Очаків під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Архів зберігає значну кількість маловідомих рукописних документів, пов'язаних з епохою російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст., які містять великий

історичний матеріал для подальших досліджень.

Посилання

1. В.Ястребов. Архив крепости Св. Елизаветы [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// library.kr.ua/ kray/ yastre bov/ elizaveta/ htmle](http://library.kr.ua/kray/yastreb/ elizaveta/ htmle) –10 с.

2. К истории Новой Сербии (Документы Архива Канцелярии Новосербского корпуса) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http:// www.vostlist.info> – 7с.

Якубова Т.А. Рукописные документы библиотечных фондов Института рукописи НБУВ о эпохе русско-турецких войн (XVIII ст.)

Статья посвящена Архиву крепости Св. Елизаветы, который сохраняется в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. Малоизвестные рукописные документы Архива крепости Св. Елизаветы – это распоряжения военачальников Г.А. Потемкина, де Рибаса, Н. Репнина в период военной кампании 1788 г., связанной с осадой Очакова в русско-турецкой войне 1787-1791гг. Рассматриваемые рукописные документы раскрывают новые, малоизвестные исторические факты в данный исторический период.

Ключевые слова: библиотечные фонды, рукописный документ, архив.

Yakubova T.A. Hand-written documents of library stocks of Institute of manuscripts of NBUV about an era of Russian-Turkish wars in the XVIII-th century

Article is devoted to Archive of a fortress of St. Elizabeth which remains at Institute of manuscripts of National library of Ukraine named after V.I. Vernadsky's. Little-known hand-written documents of this archive are orders of military leaders of H.A. Potemkin, de Ribas, N. Repnin in the military company 1788 connected with a siege of Ochakiv in Russian-Turkish war 1787-1791. Considered hand-written documents open new little-known historic facts during this historical period.

Key words: library stocks, hand-written document, archive.

14.03.2013 р.

УДК 94 (477):623.421.2;623.422.55

**М.М. Блакитний
С.О. Половнікова**

ЧАВУННІ ГАРМАТИ НА ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті йдеться про чавунні гармати, які перебувають на території колишньої Чернігівської фортеці.

Ключові слова: гармата, фортеця, чавун, вага.

Як відомо, вогнепальна зброя з'явилася у 20-40-х рр. XIV ст. спочатку у Іспанії, потім Італії, Франції, Німеччині. Найдавніша згадка про використання вогнепальної зброї на Русі відноситься до 1382 р., коли москвичі, обороняючись від орди монголо-татарського хана Тохтамиша, виставили на своїх стінах «тюфяки» (перші зразки вогнепальної зброї). Ранні зразки вогнепальної зброї дуже примітивні: це були залізні труби із запалювальним отвором, які

заряджалися з дула і стріляли кам'яними, залізними, згодом чавунними ядрами.

У першій третині XV ст. з'явилися аркебузи (гнотова рушниця) – залізні трубки, що кріпилися до дерев'яного ложа і важили до 7,5 кг (тобто невеликі гармати). Одним із різновидів артилерійської зброї були пищалі, що мали калібр від 38 до 219 мм, вагу від 3,5 до 450 пудів (пуд – 16,38 кг), дальність пострілу від 400 до 800 м.

У XV ст. словом «cannone» (гармата) починають називати гармати будь-якого типу. Перші гармати виготовляли з м'якого заліза, і вони були кованими. Для виробництва гармат малого калібру пластину заліза згортали у трубку, а потім зварювали шви. Гармати великого калібру виготовляли з кількох зварених і стягнутих кільцями пластин. З часом гармати почали відливати з міді і бронзи (з другої половини XV ст.). Перша бронзова гармата була відлита у 1372 р. в Аугсбурзі. На початку XVII ст. у виробництві гармат починають використовувати чавун, який лише в середині XIX ст. поступився місцем сталі. Стволи гармат відливалися з цапфами, дельфінами і вінградами [1].

У XIX ст. було визначено склад бронзи такої гармати. При цьому виявилось, що він дуже схожий зі складом так званого артилерійського металу (сплав 90-92 % міді і 8-10 % олова), з якого виготовляли бронзові гармати XIX ст.

Гармати XIV – першої половини XIX ст. мали наступну будову: внутрішня частина труби гармати – канал, передня частина – дуло, циліндричні виступи у середині ствола гармати для з'єднання її з лафетом (на них гармата рухалась у вертикальній площині) – цапфи, частина труби від цапф до дула – ствол, задня частина гармати – казна або казенна частина, пояс або завершення казни – тіріль, виступ казни – вінград, дельфіни (для зменшення відкату гармати за них чіпляли троси), запальний отвір та ін. (запалювальна полиця).

Біля кожної гармати під час бою знаходилося два відра: у одному зберігали пижі, у іншому, «бойовому відрі», знаходилася вода для гасіння вогню та охолодження каналу ствола. Як правило, гарматами були ті ж ремісники-ливарники, які самі виготовляли і використовували гармати.

На початкових етапах свого існування артилерія застосовувалась, в основному, проти міських укріплень. У польових умовах її використовували рідко, бо вона ще не відзначалася маневреністю і вимагала багато часу для підготовки до бою [2].

Упродовж XV-XVI ст. на теренах українських земель були розповсюджені бомбарди. Проти піхоти використовувалися тюфяки, шротівниці і гаківниці, що стріляли кам'яним і металевим шротом. У XVI-XVII ст. артилерія, яку застосовували козаки, польське військо і дружини українських магнатів, включала у себе найновіші західні і турецькі зразки.

Незважаючи на масові запозичення конструкцій, експорт озброєння, використання трофеїв, практично всі види вогнепальної зброї виготовлялися і в Україні. Найбільшими центрами зброярського ремесла були Львів і Київ. Письмові джерела з історії Львова свідчать, що у 1394 р. за наказом короля Ягайла гармаш Зброжек завіз до міста перші гармати та 6 бочок пороху. Львівську людвисарню (гарматний двір) було засновано 1468 р. У середині XVI ст. львівський майстер Л. Гиря відливав гармати для Львова, Житомира й Кам'янця. У 1483-1491 рр. тюфяки в Києві виготовляв майстер Яків. У 1614 р. львівський майстер Юрій відливав гармати для київського воєводи.

На початку XVI ст. у новому замку Києва окрім інших приміщень знаходився так званий «шпихлер», у якому зберігали порох, ядра, кулі, свинець і т. д., і «шопа», де збігалася фортечна артилерія, яка на 1545 р. налічувала 17 гармат і біля 100 гаківниць [3, 41].

Перші відомості про застосування гармат у військових діях на українських землях зустрічаємо на початку XVI ст. Так, 1515 р. гетьман О. Дашкевич, який очолював реєстрових козаків, і А. Немирович з татарами намагалися захопити міста Чернігово-Сіверщини – Чернігів, Новгород-Сіверський та Стародуб, застосовуючи при цьому гармати. У 1534 р. А. Немирович і литовські війська кілька годин стріляли по Чернігову з великих гармат (під час бою захисники міста захопили гармати і пищалі). Безпосередньо у козацькому війську гармати зустрічаємо у 1580-х рр. Це були трофеї, які здобули козаки у турецьких фортецях. У 1590-х рр. запорожці дістали кілька гармат у Австрії, коли вони були на царській службі (воювали проти турків). Під час селянсько-козацьких повстань 90-х рр. XVI ст. К. Косинський у 1593 р. мав 23 гармати, С. Наливайко, сам «чудовий пушкар», мав 20 гармат. У боях під Лубнами 1596 р. козаки втратили до 30 гармат. Реєстрове козацьке військо у 1601 р. мало на озброєнні 12 гармат. Під Хотином у козацькому таборі було 22 гармати. У 1628 р. під час походу на Крим запорожці здобули 20 гармат.

Головна база козацької гармати, тобто артилерія, знаходилася на Запоріжжі у військовій скарбниці, що містилася на невідомому острові. Інколи бувало, що там знаходилося до 100 гармат різного виду. На «волости» (поза межами запорізьких володінь) козацька артилерія спершу не мала постійного місця дислокації, і розміщувалась спочатку у Корсуні, потім у Каневі, Чигирині, Крилові. Козаки дуже шанували гармати і відносили їх до військових «клеїнодів». У 1632 р. сам київський митрополит Петро Могила освятив козацькі гармати.

Про розвиток гарматної справи і взагалі виробництва вогнепальної зброї та боєприпасів в Україні свідчить, зокрема, велика кількість гармат, гаківниць, ядер, що були на озброєнні як окремих загонів магнатів, так і козаків. У 1621 р. в одному

із замків на Волині налічувалось 320 гаківниць, 90 залізних і 678 олов'яних ядер. Гармати в Україні відливали з міді, заліза, чавуну.

Згідно даних істориків, майже кожний великий наступ військ Б. Хмельницького розпочинався з попередньої артилерійської підготовки, що могла тривати кілька годин. Так, у битві під Жовтими Водами (квітень-травень 1648 р.) величезного значення набула козацька артилерія. Перед початком битви у війську Б. Хмельницького було всього 5 гармат. Але до повстанців приєдналися реєстрові козаки з усім провіантом та 10 гарматами. Втративши декілька тисяч убитими, поляки вирішили відступити, здавши перед тим 12 гармат козакам. Таким чином, на заключному етапі битви у козацькому війську було 27 гармат.

У битві під Берестечком, у червні-липні 1651 р., поляки привезли кілька великих гармат з Бродів і Львова. Після остаточної поразки козацького війська поляки здобули 18 гармат на лафетах і сім діжок пороху [4, 781-782].

Артилерія козацької армії утворилася з гармат реєстрового та запорозького війська, атакож трофейних гармат (в основному, польських). Загалом, у кожному з полків Гетьманщини на середину 50-х років XVII ст. було по 5-6 гармат різного калібру найновіших тогочасних типів, переважно фальконетів. Залежно від калібру, форми, розміру і призначення вони мали різні назви. Найживанішими були гармати середнього і малого калібру – гаубиця, мортира, тарасниця, октава, фалькон (сокіл), бастардова кольобрина (кулеврина), серпантина чвертькартавна, фальконет (мала піщаль), мала серпантина, органка, дільце, виватка, шкіряна гарматка, мортири-салютовки.

Починаючи ще з часів Визвольної війни 1648-1657 рр., головними центрами по виготовленню гармат в Україні були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Ніжин, Новгород-Сіверський, Глухів, Остер, Черкаси, Біла Церква та інші міста. Відомими осередками людвисарства на Чернігівщині у XVII-XVIII ст. були Глухів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Почеп, Стародуб. Ливарницька справа в Україні називалася людвисарством (людвисар – ливарник з міді та бронзи).

Особливу славу набули українські гармати, зроблені майстрами-людвисарями м. Глухова, який за гетьманування І. Мазепи стає головним центром по виробництву гармат. Наприкінці XVII ст. Глухів, Кролевець, Ромни і Конотоп стають містами постійної дислокації «военної армады» – козацької артилерії. У Глухові за межами фортеці було збудовано спеціальний Артилерійський двір. На його території розміщувалися корпуси «литейного дома», де безпосередньо відливали гармати, канцелярія Генеральної артилерії, яка керувала артилерійськими справами при гетьмані. Головою канцелярії був Генеральний обозний. Метал для гармат і ядер видобували з болотної залізної

руди на місцевих рудовищах. У людвисарський майстерні працювало 4-6 робітників. До складу Гадяцької полкової канцелярії у 1747 р. входило два артилерійських службовця – осавул і хорунжий, та 10 пушкарів і гармашів [5, 781-782].

Під час виробництва гармат використовували сало яловичини, курячі яйця, залізо, мідь, віск, конопляну олію, сіно, вугілля, коров'ячу вовну.

Найвідомішими глухівськими майстрами була родина Балашевичів. Діяльність Йосипа Тимофійовича Балашевича і його сина Карпа припадає на 90-ті роки XVII ст. (відомо 9 гармат Балашевичів: 4 – Йосипа, 5 – Карпа). Балашевичі забезпечувала гетьманську столицю, полкові фортеці потужними, пишно оформленими гарматами. Часто гетьманська старшина на власні кошти замовляла їм персональні гармати [6].

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського знаходиться дві гармати К. Балашевича: 1) бронзова гармата 1717 р., виготовлена на замовлення гадяцького полковника Михайла Милорадовича (вага – 256 кг, довжина – 127 см, калібр – 88 мм); 2) бронзова гармата 1713 р., відлита для гадяцького полковника Івана Чарниша (вага – 50 кг, довжина – 95 см, калібр – 48 мм) [7, 6-8].

У 1688 р. московський майстер, виливаючи дзвін для Софійського собору Києва, використовував мідь з розірваних гармат і пищалей (дзвін важив 406 пуд.) [8, 235].

Збройний корпус Києва (міська реєстрова гвардія) на кінець XVIII ст. мав на озброєнні 4 гармати. На валу, поряд із Софіївським собором, у першій пол. XIX ст. стояли гармати, з яких стріляли, коли зустрічали поважних гостей, відзначали дні народження імператорів та ін. Так, під час святкування з нагоди утворення Чернігівського намісництва (1781 р.) був даний 101 постріл з гармат, що перебували на території фортеці Чернігова. 28 червня 1814 р. у Києві був зроблений 101 постріл з гармат на честь підписання мирного договору з Францією [9, 432, 457].

Можна припустити, що фортеця прикордонного м. Чернігова, перебуваючи у складі Великого князівства Московського, вже мала на озброєнні гармати у 30-х рр. XVI ст., оскільки дуже важко було б відбити напад литовських військ 1534 р. і ще захопити трофейні гармати.

Коли 1604 р. війська Лжедмитрія I захопили місто, то, нібито, як трофей вони отримали 27 великих гармат (за іншими даними – 12) і багато маленьких: «армат больших 27, поставлень на банях и на стене так, чтобы можно было со всех сторон поражать и отеснять неприятеля...» [10, 8-13]. За іншими даними, чернігівську фортецю обороняло 300 стрільців, які мали 20 гармат.

Станом на 1682 р. на баштах Чернігівської фортеці знаходилося 20 гармат, зокрема 4 мідні пищалі (вагою від 29 до 31 пуда кожна (вага була позначена на гарматах), 3 мідні полкові пищалі (без

позначення ваги), 7 залізних пищалей, 6 мідних полкових пищалей на колесах.

У XVI-XVIII ст. на озброєнні фортець, у тому числі і чернігівської, перебували гармати різних систем і калібрів. 3-х фунтова гармата на початку XVIII ст. була зразком рухливості і зручності під час військових дій.

У 1718 р. артилерія фортеці складалася з 30 гармат – мідних (3-х фунтових – 7 одиниць, 2-х фунтових – 12 одиниць, 1-а фунтова – 1, мортири (усі на волокових станах – колесах) і чавунних (8-и фунтова – 1, 6-и фунтова – 3, 3-х фунтова – 1, 2-х фунтова – 2, півтора фунтова – 2, 1-а фунтова – 1 (на дерев'яних, без колес, лафетах). На складі було 4953 ядра різних калібрів [11, 95]. У 1722-1723 рр. Чернігівський полк мав 20 службовців полкової артилерії (пушкарі, армаші, стельмахи).

Комендант чернігівської фортеці полковник М. Богданов повідомляв, що 1727 р. на озброєнні фортеці перебувало 27 мідних гармат і 4 пошкоджені чавунні гармати (саме дані великі гармати і зараз знаходяться на Валю). Інше джерело повідомляє, що на той час на фортечних мурах перебуло усього 14 гармат (7 мідних і 7 чавунних): 3-х фунтова мідна – 6, 1-а фунтова мідна – 1, 8-и фунтова чавунна – 1, 6-и фунтова чавунна – 3, 3-х фунтова чавунна – 1, 2-х фунтова чавунна – 1, 1-а фунтова чавунна – 1 [12].

У 1738 р., виступаючи у похід, козаки Чернігівського полку взяли з собою 3 півторафунтові гармати, 24 пуди порошу, 17 службовців, 28 коней.

1754 року арсенал фортеці складався з чавунних 12-и пудових гармат – 20 одиниць, 6-и пудових – 10 одиниць, 3-х пудових – 9, мортир чавунних – 4, гаубиць – 2. Їх обслуговували підпоручик, унтер-офіцер, сержант, бомбардир, канонір, писар та майстрові люди (теслярі, колесники, слюсарі, ковалі) – всього 41 чол.

Згідно плану чернігівської фортеці 1772 р., у ній було облаштовано «артиллерийский пушечный двор».

За О. Шафонським у 1786 р. в цитаделі фортеці знаходився «амбар для военных снарядов и земляной пороховой погреб», а поблизу Слезького монастиря – «артиллерийский строевой двор». Артилерійський цейхгауз і пороховий погреб функціонували і у 1787 р. [13].

Чернігівська фортеця була ліквідована у 1799 р. Чотири великі чавунні гармати, що залишилися від фортечного озброєння як небоєздатні, лежали на землі на території Валу протягом усього XIX ст. [14, 128]. Їх свого часу бачили історик М. Маркевич і Т. Шевченко (поет бачив три великі гармати). Так, Т. Шевченко, який відвідав Чернігів за дорученням Київської археографічної комісії, на початку 1846 р., зазначав: «В цитадели древней крепости без лафетов лежат три больших крепостных пушки, довольно грубой работы, без украшений и надписей, к котрому времени они относятся – неизвестно». Широко

відома версія про те, що, нібито, саме дані «шведські» гармати були подаровані козакам Чернігівського полку після Полтавської битви як трофей.

Готуючись до канонізації чернігівського архієпископа Ф. Углицького, губернські і міські чиновники усіяко прикрашали і прибирали місто. Відтак, у 1895-1896 рр. на лафети системи Венгловського, які були спеціально привезені залізницею з арсеналу Київської фортечної артилерії, були встановлені великі чавунні гармати. Під час установки гармат лафети пофарбували у зелений колір.

Інші старовинні іржаві гармати стояли на пожежному дворі Чернігова. Їх збирали під час губернаторства Є. Андрієвського по всій Чернігівській губернії. У 1908 р. вони були розміщені біля «будинку Мазепи» (приміщення музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії) на лафетах Насветевича [15].

Спочатку усі фортечні гармати встановлювалися на різного типу дерев'яних лафетах (станках). Перший залізний фортечний кований лафет на території Російської імперії було спроектовано офіцером Венгловським у 1845 р. У 1851 р. в конструкцію лафету було внесено кілька суттєвих змін. Виробництво лафетів Венгловського було припинено наказом по артилерії від 16 вересня 1865 р.

У 1865 р. було прийнято на озброєння залізний лафет системи Насветевича. Наприкінці 1865 р. 1200 лафетів Насветевича було замовлено заводу Гірничого відомства. Для південних фортець 100 лафетів замовили Луганському заводу [16, 124-127, 140].

Під час Другої світової війни німецька окупаційна влада планувала вивезти гармати з Чернігова, але не встигла, адже фронт у 1943 р. просувався дуже швидко.

Сьогодні на території Валу на спеціально облаштованих постаментах стоїть 12 чавунних гармат. Як з зовні, так і з середини вони сильно пошкоджені іржею. Подаємо їх перелік у напрямку з півночі на південний схід.

Гармата № 1. 2-х фунтова фортечна гармата другої половини XVII – початку XVIII ст. Довжина стволу – 214 см (з відбитими дельфінами, без цапф), калібр – 62 мм. Лафет системи Насветевича № 593 (зразка 1865 р., зроблений у 1870 р., перероблений у 1892 р.).

Гармата № 2. 3-х фунтова фортечна гармата XVIII ст. Довжина стволу – 145 см (з відбитим вінградом), калібр – 80 мм, вага – майже 320 кг. Напис на казенній частині стволу: «19=ПУ=14» (що означає 19 пудів 14 фунтів), «П.V.V.». Лафет системи Насветевича (зразка 1865 р.; перероблений у 1892 р.).

Гармата № 3. Морська гармата початку XIX ст. Довжина стволу – 202 см, калібр – 77 мм. Напис на торілі «КО...ПИЛЕГИЯ» (?). Лафет системи

Насветевича № 611 (зразка 1865 р., зроблений у 1870 р.).

Гармата № 4. 3-х фунтова гармата другої половини XVII – початку XVIII ст. Довжина стволу – 247 см (з відбитими дельфінами), калібр – 73 мм. Лафет системи Насветевича № 484 (зразка 1865 р., зроблений у 1868 р., перероблений у 1892 г.).

Гармата № 5. 18-и фунтова гаубиця середини XVII – початку XVIII ст. Довжина стволу – 165 см (запалювальний отвір у вінграді), калібр – 133 мм. Лафет системи Насветевича (зразка 1865 р., перероблений у 1892 р.).

Гармата № 6. 3-х з половиною фунтова гармата кінця XVII – початку XVIII ст. Іноземного походження. Довжина стволу – 208 см, калібр – 76 мм. Лафет системи Насветевича № 600 (зразка 1865 р., зроблений у 1870 р.).

Гармата № 7. 3-х фунтова фортечна гармата початку XVIII ст. Довжина стволу – 225 см (з відбитими цапфами, дельфінами, вінградом), калібр – 68 мм. Лафет системи Венгловського № 1733 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 8. 3-х фунтова фортечна гармата кінця XVII – початку XVIII ст. Довжина стволу 222 см, калібр – 75 мм. Лафет системи Венгловського № 1837 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 9. 24-х фунтова фортечна гармата першої чверті XVIII ст. Довжина стволу 311 см, калібр – 150 мм, вага – понад 3000 кг. Напис на стволі «№ 37»; на вінграді «:П:», «190 : РУ пуд». Лафет системи Венгловського № 1829 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 10. 24-х фунтова фортечна гармата першої чверті XVIII ст. Довжина стволу – 311 см, калібр – 138 мм, вага – понад 3000 кг. Напис на стволі «№ 46»; на вінграді «:П:». Лафет системи Венгловського № 1755 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 11. 24-х фунтова фортечна гармата першої чверті XVIII ст. Довжина стволу 311 см, калібр – 138 мм, вага – понад 3000 кг. Напис на стволі «№ 49»; на вінграді «:П:». Лафет системи Венгловського № 1808 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 12. 24-х фунтова фортечна гармата першої чверті XVIII ст. Довжина стволу 311 см, калібр – 140 мм, вага – понад 3000 кг. Напис на стволі «№ 52»; на вінграді «:П:». Лафет системи Венгловського № 1792 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

На нашу думку, деякі зразки гармат могли свого часу потрапити до Чернігова з Батуринської фортеці, оскільки, як відомо, внаслідок штурму гетьманської столиці російські війська на чолі з О. Меншиковим захопили кілька десятків різних гармат. Тому і версія про «шведские пушки» має місце, бо відносить появу великих гармат у Чернігівській цитаделі саме до подій Північної війни.

Таким чином, на території колишньої Чернігівської фортеці перебувають 12 чавунних гармат XVII –

початку XIX ст. різних калібрів і систем, переважно, фортечного типу, частина з яких, безпосередньо, колись обороняла місцеву цитадель.

Посилання

1. Баран-Бутович С. Людвигарські вироби XVII-XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – 31 с.; Отечественная артиллерия. 600 лет. – М., 1986. – 295 с.
2. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні. XIV-XVIII ст. – К., 1973. – 125 с.; Історія української культури у 5-ти томах. – Т. 2. – К., 2001. – 425 с.
3. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. // Киевская старина. – 1882. – январь. – С. 32-45.
4. Дневник Станислава Освецима // Киевская старина. – 1882. – ноябрь. – С. 811-827; Павленко С. Иван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – 302 с.
5. Галяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII ст., ее состав и содержание // Киевская старина. – 1887. – Август. – С. 781-782.
6. Белашов В. Глухів – столиця Гетьманської і Лівобережної України. Глухів, 1996. – 145 с.; Вечерський В., Белашов В. Глухів – столиця Гетьманщини. – К.: Арбіс, 2003. – 220 с.; Хвостенко Г. Глухівська мортира // Сумщина. – 2001. – 10 листопада. – С. 4; Хвостенко Г. Литво Балашевичів: Про наших земляків // Сумщина. – 2002. – 10 квітня.
7. Баран-Бутович С. Людвигарські вироби XVII-XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – 31 с.
8. Исторические заметки о Киеве // Киевская старина. – 1884. – октябрь. – С. 812-827.
9. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона // Киевская старина. – 1884. – Июль. – С. 714-725.
10. Воспоминания // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 8-13.
11. Крепости и гарнизоны южной России в 1718 г. – СПб., 1897. – 147 с.
12. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – 185 с.; Цветущее состояние всероссийского государства, в каковое начал, привел и оставил неизреченными трудами Петр Великий. – М., 1831. – 212 с.
13. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 320 с.; Маркевич М. Историчний та статистичний опис Чернігова. – Чернігів, 2010. – 135 с.; Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – 150 с.
14. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Черниговская губерния. – Т. XII. – СПб., 1851. – 382 с.
15. Заметки // Черниговское слово. – 29 липня. – 1908. – С. 2.
16. Широкоград А. Чудо-оружие Российской империи. – М., 2005. – 225 с.

Блакитний М., Половникова С.О. Чугунные пушки на территории бывшей Черниговской крепости

В статье говорится о чугунных пушках, которые находятся на территории бывшей Черниговской крепости.

Ключевые слова: пушка, крепость, чугун, вес.

Blakytnyi M.M., Polovnikova S.O. Iron cannons in Chernihiv former fortress

The article refers to iron cannons, which are in former Chernihiv fortress.

Key words: gun, fortress, cast iron, weight.

14.03.2013 р.